

زندان و سیر تحول و ساختار آن در ادوار تمدن اسلامی (با
تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی ، اجتماعی، فرهنگی،
اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

حسین برشان دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت
دکتر ابراهیم خراسانی پاریزی (نویسنده مسئول) استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت^۱

دکتر ایرج جلالی استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت^۲

چکیده:

این پژوهش قصد دارد به سوال اصلی پژوهش (سیر تحول و ساختار زندان در ادوار مختلف تمدن اسلامی) با تکیه بر مبانی قرآنی و حقوق زندانیان در بررسی مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی (چگونه بوده است؟) پاسخ دهد. روش پژوهش در این تحقیق تاریخی است. یافته های نشان می دهد، در قرآن از پنج کلمه به عنوان زندان استفاده شده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی که نشان بر دلالت داشتن زندان به عنوان مکانی برای مجازات و حبس است. در صدر اسلام کار زندانی کردن در مساجد یا خانه صورت می گرفت. اما از زمان خلیفه عمر نیاز به یک ساختمان مستقل برای زندان احساس شد. در دوره هارون برای اولین بار طرحی درباره چگونگی رفتار با زندانیان از نظر اسلام و فقه نوشته شد. از دوره غزنوی زندان تحت نظر دیوان و دستگاه قضایی در آمد. مقاماتی چون قاضی، کوتوال، امین الحرس، جلاد، العقابین شکل گرفت. در زمان اخشیدیان پدیده بازداشت موقت بوجود آمد و گسترده شد. در دوره فاطمیان، ایوبیان و ممالیک از زندان های مستقل به جای زندانهای وابسته به مراکز دولتی استفاده شد. از نظر اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی زندانها ، محیط اغلب زندان ها بصورت سیاهچال های تاریک سرد و بدون پنجره و در اعماق زمین بودند. شیوع بیماریها، شلوغی و تراکم و عدم وسایل لازم برای نظافت، بیماری و شکنجه و قتل و خودکشی از ... از ویژگیهای بارز روانشناسی زندان ها بود..

واژگان کلیدی: زندان ، قرآن ، ادوار تمدن اسلامی، تحول و ساختار

¹ abrahim.khorasany@gmail.com

² jalali_i@yahoo.com

مقدمه

مفهوم زندان در ذهن انسان ها قابل تغییر نیست و علیرغم تغییر و تحول زندگی درباره مفهوم مورد بحث امکان ایجاد تصور بهتری وجود ندارد. چه در جوامع ابتدایی و بدوی و چه در جوامع پیشرفته زندان به معنای مکانی برای بازداشت و دربند کردن و شاید کشته شدن، شناخته می شود. با اینکه ساختمان زندانها، مکانهای دارای ارزش مادی و معماری خاصی نیستند ولی متخصصان علم تاریخ و جغرافیا بیشتر به افراد زندانی در داخل زندانها و احوال آنها پرداختند و کمتر به شکل ظاهر و نقشه زندان ها و سیر تحول آنها پرداختند. بنابراین مهمترین موضوعی که در منابع درباره زندان های کمتر به آن پرداخته شده است تحولات و ساختار زندانها در تمدن اسلام است.

از آنجایی که اسلام دینی جامع است که همه جنبه های زندگی را در بر می گیرد. لذا به زندانها نیز می پردازد. آیات و روایاتی که بر مشروعیت زندان دلالت دارند، نیز متعدد هستند. اما کمی تعداد مطالب موجود در منابع تاریخی و از طرفی مبهم بودن این مطالب، تاثیر زیادی در بی توجهی و غفلت از بحث و بررسی پیرامون این مطالب داشته است. و موضوعات مختلف مربوط واژه زندان در قران و تحولات و ساختار زندانها در ادوار مختلف تمدن اسلام، مخصوصا مواردی مثل اسامی زندان ها، و موقعیت جغرافیایی آنها، و روشهای اداره زندان ها، وضعیت زندانیان ناشناخته مانده اند و لازم است فرد پژوهشگر احاطه ی مناسبی نسبت به منابع تاریخی داشته باشند. آنها را به دقت مطالعه و جمع آوری کرده و بین مطالب استخراج شده ارتباط برقرار کند. عدم وجود مبنای مشخص برای موضوع زندان ها به عنوان مکانهای دارای موقعیت خاص در منابع قدیم و منابع جدید، فرد محقق ناگزیر به استفاده از روشی خاص در تقسیم آنها شده و آن روش تقسیم بر اساس سیر تحول بنای زندان و ساختار زندان بوده است. و مشخص می کند که ساختمان این زندان ها از ساختمان های دولتی و حکومتی جدا بوده اند و در مقابل این نوع زندان ها، زندان هایی وابسته به حکومت قرار دارند مثل زندانهای قلعه ها و برج ها. بعلاوه برخی زندانها بر اساس رسم رایج جامعه آن زمان و پراکندگی قدرت پادشاهان در همان عصر؛ معرفی شد، که منظور زندان های خاص و مکانهای بازداشت موقت است.

مروری بر مطالعات پیشین

در منابع دست اول: منبع اصلی بررسی وقایع قرون نخستین اسلام، **یعقوبی (م ۲۸۴ تا ۵۲۹۲)** به جهت پرداختن به سیر تحول نظام دیوانی از جمله زندان اثری ممتاز محسوب میشود. **تاریخ طبری (م ۵۳۱۰)** در موارد متعددی به سیر و تحول زندان ها در تمدن اسلام پرداخته است. **مسعودی (۵۳۳۶)** به دارالسلطان یا سردابها، شکنجه و تبعید کسانی که بر علیه حاکمیت خلیفه قیام نموده اند اشاره کرده است. **ماوردی (۵۴۵۰)** به اشکال زندان و ابن

مسکویه (۳۲۶-۳۲۹) به وزیران، دبیران و مسؤولین دیوان خراج که متهم به اختلاس در اموال حکومتی و بیت المال بوده اند روانه زندان شده اند و همچنین شکنجه دادن زندانیان و بستن آنها با غل و زنجیر و متهمان به زندیق بودن پرداخته است. **ابن اثیر (۵۲۶۸)** به زندانی شدن شورشانی که در بغداد دست به شورش زده اند، همچنین شهرهای که در آنها زندان داشته، اطلاعاتی می دهد.

در تحقیقات داخلی (جدید)، امین (۱۳۸۶) به پیشینه ای در باب آیین دادرسی و تحول زندان، پرداخته است. **طیبی (۱۳۸۸)** به بررسی سیستم قضایی و رویه دادرسی و اعمال مجازات پرداخته است. **گودرزی بروجردی و مقدادی (۱۳۹۴)** به مطالعه تاریخی و سیر کیفر حبس در ایران، به ویژه از سال ۱۳۰۴ ش. می پردازند و با ارائه نقل قول های مستقیم گوشه ای از وضعیت زندان و زندانیان در دوره های متعدد را بیان کرده اند. **هومن، (۱۳۳۹)** از منظر تاریخی به موضوع زندان ها پرداخته، اما در بردارنده نکات ارزشمندی درباره کیفرها، جرائم و سیستم زندان ها است **مداح پور، (۱۳۸۶)** به بررسی زندان ها در دوره اسلامی پرداخته است. **حمید (۱۳۹۵)** نشان می دهد که در گذشته مجازات ها صورت های خشن تری در مقایسه با حال داشتند. **خزایی، (۱۳۹۷)** شان می دهد که زندان در زمره نهادهایی است که از روزگاران گذشته و به اشکال مختلف وجود داشته است. **شمس (۱۰۸۱)** آنگاهی اجمالی به این نظام از زمان باستان تا عصر مدرن دارد. **پوهاند (۱۳۹۰)** چگونگی شکل گیری محاسب و جزا ها در عصر غزنوی بررسی کرده است. معصومی (بی تا) به تعریف زندان و سیر تاریخی تاسیس زندان از دوره جاهلی، دوره پیامبر و خلفای راشدین، خلفای اموی و عباسی و دوره سلسله های حکومتی در ایران، تا عصر حاضر پرداخته است **آبروی، (۱۳۸۷)** سعی کرده است که با استفاده از منابع معتبر تاریخی به زندگی و سیره ی این امام و دوران اسارت وی در زندان بپردازد. **ابونیا (۱۳۸۵)** گوشه کوچکی از ساختار و کارکرد زندان و نحوه نگهداری زندانیان را روشن می کند. **مهدی پور و دیگران، (۱۳۹۷)** به بحث و بررسی در مورد جایگزینهای حبس پرداخته شده است.

در تحقیقات خارجی، طبسی (۱۳۳۹) از دو بخش به زندان و تبعید در اسلام پرداخته است. **خالد التمیمی (۱۹۹۷)** به سیر تحولات تاریخی زندانها در دوره جاهلیت، تا دوره عباسی پرداخته است. سپس انواع زندان ها در دوره عباسی تشریح شده است. سپس نحوه اداره زندانها و کارکرد کارکنان آن بررسی شده است. **البکوش (۲۰۲۲)** اشارات کوتاه و مختصر که در میان سطرهای متون پراکنده بود، در این پژوهش یکجا شده است. **یوسف الرفاعی (۲۰۰۸)** به موضوع زندان های مصر در عصر ممالیک پرداخته است. **حامد (۲۰۱۳)** به تاثیر سیل بر زندان های بغداد در عصر عباسی پرداخته است. **القرشی (۱۳۶۹)** نظام حکومتی و اداری اسلام از صدر تاکنون را تبیین کرده است و سپس به تشریح پلیس پرداخته است. **بلبول (۲۰۰۹)** به توصیف زندان و شناسایی مکان مهم ترین زندان های اندلس و همچنین دلایل حبس و انگیزه های آن می پردازد.

تعریف زندان

الجوهري در باب تعريف زندان آورده است: " زندان محل اجرای احكام بر مجرمين است. جایی که قاضی آنها را حبس کند و ممکن است حبس از جهت غیر گناه باشد، گویی از روی بدهی یا اتهام بوده است." (الجوهري، ۱۹۹۷، ج ۱۲: ۱۹۷) امام کاسانی (۵۷۸هـ) در باب زندان می گوید: " وچون زندان محبوس را از بیرون رفتن برای کار و مجالس و ضیافت باز می داشت، لذا زندان کاری ملال آور شناخته می شده است. و حصر به معنای رسیدن به ادای دین است و منظور از آن ایجاد شرایط آزار دهنده برای محبوس است که برای رهایی از آن شرایط در ادای دین خود عجله کند." (الكاسانی به نقل از خالد التمیمی، ۱۹۹۷: ۶۵)

ابن القيم الجوزیه از قول ابن تیمیه (۷۲۸) درباره حبس می گوید: " که حبس چیزی جز ایجاد مانع برای شخص و قرار دادن او در مکانی محدود نیست، خواه در خانه باشد یا در مسجد، با قرار دادن همان موانع یا از طرف مخالف یا عامل مخالف او. (ابن الجوری، ۱۹۹۷، ج ۱: ۱۱۲)

لذا معنی زندان و هدف از حبس در نظر او آزار و اذیت محبوس برای ادای دین بود در حالی که مفهوم حبس هم برای ابن تیمیه و هم برای ابن قیم شاگردش کلی و جامع تر بود و این معنی را داشت: سلب آزادی از شخص زندانی (به عنوان مجازات به تنهایی بدون ذکر جرم یا گناه). زندان در لغت فارسی به معنی بندیخانه، جایی که محکومان و تبهکاران را در آنجا نگه می دارند و حبس است (شمس، ۱۳۸۷: ۲۰) در زبان پهلوی «زیندان»، ارمنی «زندن»، اوستی «زیندون» ... محبس، جایی که گناهکاران را در آنجا توقیف کنند. بندیخانه. سجن. دوستاخ. دوستاقخانه. بند. حصیر. محبس. سجن. دوستاق. (انوشه، ۱۳۹۱: ۲۲) این واژه در فرهنگ عمید به معنای بندیخانه، محبس خانه و قیدخانه، جایی که محکومان و تبهکاران را در آنجا نگهداری میکنند و محبس است. (عمید، ۱۳۹۲: ۶۹۲) در فرهنگ اصطلاحات امروز زندان در دو معنی زندانی کردن یا شدن، در زندان بسر بردن و محل نگهداری مجرمان آمده است با این همه زندان بارزترین و کامل ترین مصداق حبس و واجد همه ویژگی های آن است. (مدرسی، ۱۳۸۰: ۵۶۶) در منابع تاریخی نیز بیشتر از واژه های زندان، حبس و یا محبس به عنوان محلی برای نگهداری افراد محکوم استفاده شده است.

واژه زندان در قرآن

در زبان عربی، واژگان زیاد و متعددی به معنی و مفهوم زندان وجود دارد. همانند: حبس، سجن، وقف، ایقاف، حصر، اثبات، اقرار، امساک و... اما در قرآن از خود کلمه زندان استفاده نشده است اما از پنج کلمه به عنوان زندان یاد کرده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی.

اما مشهورترین آنها، دو واژه، سجن و حبس می باشند. کلمه سجن با کسره سین به معنای اسم مکان است، یعنی مکان زندانی شدن. ولی کلمه سجن به فتح سین مصدر فعل سَجَنَ به معنای حبس کردن کسی است. (جوهري، ۱۹۹۷: ج ۱۲: ۱۹۴)

راغب در فرهنگ لغت قرآن خود (مفردات القرآن) می گوید: "گالسجن: در زندان نگه داشتن" (راغب، ۱۳۹۶: ۴۵۶) و این کلمه در سوره یوسف آیات ۳۲-۳۴-۳۵-۳۶ به همین معنی به کار رفته است. (سوره یوسف) و در مورد لغت (حبس) راغب چنین میگوید: " الحبس: مانع شدن از آمد و شد و این واژه در قرآن در همین معنی به کار رفته است. (راغب، ۱۳۹۶: ۴۵۶) در آیه شماره ۱۰۶ سوره توبه

چنین میفرماید: "لحبسونها من بعد الصلوة ... (یعنی بعد از نماز از رفت و آمد آن دو نفر، مانع شوید تا سوگند یاد کنند که ... (سوره توبه) (منتظری، ۱۳۸۸: ۲۶)". در فرهنگ لغت صحاح اللغة در مورد معنای کلمه (حبس) چنین آمده است: "سجن با کسره یعنی: زندان و سجن با فتحه یعنی: مصدر و به معنای زندانی کردن می باشد." (جوهری، ۱۹۹۷: ۳۰۴).

در قرآن حَصْر (به فتح حاء و سکون صاد) و **حَصْر** (به فتح حاء و صاد) به معنای تنگ گرفتن و تنگی آمده است. آیه ۶ سوره توبه: "وَخَذُوهُمْ وَاحْضُرُوهُمْ"، بگیری آنها را و حبس کنید و از مشتقات این واژه حَصِير (به فتح حاء)، به معنای سجن و محبس است. آیه ۱۷ سوره اسراء: "وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا" حَصِير را سجن و محبس گفته اند: «جهنم را برای کفار زندان قرار دادیم» (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۴۸)

واژه امساک برگرفته از «مسک» به معنای حبس و نگه داشتن و بخل ورزیدن است. در سوره نساء آیه ۱۰۰ برای زنان شوهردار که آلوده به زنا شده اند، قبل از بیان حد تازیانه و رجم، به صورت موقت و محدود حکم حبس ابد را بیان کرده، میفرماید: «وَ اللَّائِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاَسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَاِنْ شَهِدُوا فَاَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا»: و کسانی از زنان شما که مرتکب زنا شوند، چهار نفر از مسلمانان را به عنوان شاهد بر آنان بطلبید. اگر شهادت دادند، آنان (زنان) را در خانه های خود نگاه دارید تا مرگشان فرا رسد یا اینکه خداوند راهی برای آنان قرار دهد. جمله «فَاَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ» به قرینه «حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ» دلالت می کند که مقصود از امساک زنان در خانه ها، حبس ابد است، چنان که همین معنا را در تفاسیر شیعه و اهل سنت می توان ملاحظه کرد. (کوثری، ۱۳۹۴: ۲۱)

نَفْي (به فتح نون و سکون فاء) فقط یک بار در قرآن (در آیه ۳۳ سوره مائده) آمده است: «اَوْ تَقَطَّعَ اَيْدِيَهُمْ وَ اَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ» یا دست و پای آنها، به عکس یکدیگر [چهار انگشت از دست راست و چهار انگشت از پای چپ]، بریده شود؛ و یا از سرزمین خود تبعید گردند که منظور از نفی در آیه نفی بلد و تبعید آمده است و آن یکی از مجازات های محارب (سارق مسلح) است که در «حرب» بررسی شده است؛ (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۷: ۱۰۲)

سیر تحول زندان از صدر اسلام تا دوره اموی

دادرسی و مجازات در عصر جاهلیت به دلیل شرایط زندگی اعراب بادیه نشین تحت قوانینی همچون جار و ثار قرار داشت. (فلاحی فرد و بهرامیان، ۱۳۹۰: ۴۷) سال ۱۳۳ میلادی، قصبی بن کلاب، نخستین اقدامات مدنی را در شبه جزیره عربستان شکل داد (طبری، ۱۳۵۲: ۵۰۶-۵۰۷) مشاغل سقایت، حجابت، سدانت و لواء را تأسیس کرد و دارالندوه را بنا نهاد که مانند دیوان مرکزی، محل طرح بسیاری از دعاوی بود و وجود آن محور نوعی نظم در مکه گردید (یعقوبی، ۱۳۵۸: ۲۴۰)

با ظهور اسلام در سرزمین عربستان، قانون آسمانی مبنای تشکیل حکومت در جزیره عربستان قرار گرفت تا به وسیله آن امور فردی و اجتماعی بشر انتظام پذیرد. (معینی نیا، ۱۳۷۹: ۵) قواعد و مقررات دین جدید به تدریج به رسمیت شناخته شد و تغییراتی در نگرش به انسان و مجازات افراد صورت پذیرفت. (برزگر، ۱۳۸۶: ۸۳). عمر از صفوان بن امیه خانه ای در مکه به چهار هزار درهم خرید

که از آن به عنوان زندان استفاده کند. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۵) دوران علی این ابیطالب زندان نافع و بعد از آن زندان (محبس) از نخستین زندان های اصلاحی بودند که در اسلام به وجود آمدند. (عمادی و دیندارلو، ۱۳۹۷: ۷۷) وی نخستین کسی است که مسئله حمایت از زندانیان را پی ریزی و اجرا کرد. (معینی نیا، ۱۳۹۷: ۴۱) چند عامل باعث توجه علی بن ابیطالب به زندان شد: گسترش حکومت اسلامی و در نتیجه افزایش تعداد مسلمانان و شیوع جرم و جنایت (أبو یوسف، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۷۴) شیوع تخلفات جدید، کثرت سارقان و تکرار دزدی و راهزنی و تهدید امنیت، اختلافات سیاسی مسلمانان با مخالفان (غفوری، ۱۴۰۰: ۴۴)

مخوف ترین زندانهای دوران بنی امیه را به دوره عبدالملک بن مروان، و به زندان حجاج بن یوسف ثقفی ذکر نموده اند (وائلی، ۱۳۶۲: ۳۹۲) هشام امام محمد باقر و امام جعفر صادق را به زندان انداخت. (کلینی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۷۱)

زندانها در دوره خلفای عباسی تحولات گسترده ای یافت. توسعه شهرنشینی، افزایش جمعیت شهرها، تعدد دعاوی و جرائم، افزایش شورشها و قیامهای مخالفان سیاسی و عقیدتی به ویژه علویان، موجب شد زندانهای گوناگونی در شهرهای مختلف چون هاشمیه، بغداد، کوفه، رصافه و سامرا ایجاد گردد. (خالد التمیمی، ۱۹۹۷: ۴۶) در این دوره، علاوه بر اینکه در ساختمان و تأسیسات زندانها تغییرات ایجاد شد، از لحاظ گروههای زندانی و نوع جرم نیز از یکدیگر جدا شدند (جریوی، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۵۷-۲۵۸) محل نگهداری مرتکبان جرمهای به سجن الجرائم یا حبس الجرائم مشهور گشت (ابن مسکویه، ۱۳۷۵، ج ۵: ۲۶۲). سفاح اولین خلیفه عباسی، در زیرزمین قصر ابن هبیره اموی، زندان هاشمیه تاسیس گردید. (طبری، ۱۳۵۲، ج ۷: ۴۵۵) در زندانهای این شهر سلولها و سردابهای تاریک و سرد وجود داشت. (حموی، ۱۳۸۰، ج ۵: ۲۳۹)

در دوره منصور عباسی گروهی از سادات حسنی (حسنیان و محمد بن عبدالله) و نزدیکان آنها، از مدینه به هاشمیه منتقل و محبوس شدند. (ولوی و نجفیان رضوی، ۱۳۸۹: ۴۴) منصور، همچنین یکی از دهشتناک ترین زندان را با نام مُطَبَق (زیرزمینی) را ساخت که تا میانه قرن سوم همچنان مشهورترین زندان بغداد به شمار می رفت (یعقوبی، ۱۳۵۸، ج ۲: ۸-۹)

شمار زیادی از وزیران، شاعران، کارگزاران حکومتی، شورشیان و علویان در این زندان که به انواع وسایل شکنجه مجهز بود، گرفتار شدند. (اصفهانی، ۱۳۷۶، ج ۵: ۱۵۱) منصور همچنین زندان بغداد را در کرانه باختری رود دجله بنیاد نهاد. برمکیان در زمان منصور عباسی برای طراحی این زندان از دو طرح استفاده کردند. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۴۲) نخست از نوبخت، معمار ایرانی و طرح دوم از ماشاءالله، یک یهودی سابق از اهالی خراسان در ایران بود. در مرکز شهر بغداد قرارگاه مرکزی سربازان قرار داشت.

بغداد به صورت دایره‌های با قطر 2 کیلومتر طراحی شد که این شهر را به‌عنوان "شهر گرد" معروف ساخت. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۴۲) طرح شهر بغداد کپیبرداری از نقشه و طرح شهر ساسانی گور (فیروزآباد کنونی) است (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۰۲)

هارون الرشید، خلیفه عباسی، به ابویوسف پیشنهاد کرد اولین طرح درباره چگونگی رفتار با زندانیان را بنویسد (ابو یوسف، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۲) این نامه تاریخی که حاکی از طرز فکر و برداشت یک فقیه معاصر عباسیان از احکام اسلام درباره زندانیان است می‌تواند به عنوان سند زنده ای برای تمدن اسلام در زندان در این زمینه باشد.

خلاصه این نامه تاریخی را در دوازده قسمت، ذیلا می‌آوریم:

در دوره معتصم عباسی زندان بستان موسی و سامیر؛ در کرانه ی دجله، 128 کیلومتری شمال بغداد جای گرفت. (خالد التمیمی، ۱۹۹۷: ۴۹) زمان معتز که از خلفای سختگیر عباسی بود گزارش شده است که در همین سال شماری از شیعیان، از جمله «ابو هاشم جعفری» در زندان بوده است. (طبری، 1374: ۳۴۱)

در زمان معتضد زندان مطامیر ساخته شد. (طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۵) مسعودی سیماهایی شگفت از سختی شکنجه های انجام شده به دست معتضد ترسیم می کند. برای نمونه معتضد دستور داد تا پاهای او و دست دزدی را بستند سپس با باد در سوراخ پشت او دمیدند و پنبه ای آوردند و در دو گوش و دهان و بینی او فرو کردند و همچنان در او دمیدند و آنگاه دست و پایش را باز کردند و او مانند پوستی باد کرده شد و دم به چشمانش راه یافت، تا آنجا که میخاست بترکد، خلیفه به یکی از پزشکان دستور داد تا دو رنگ بالای ابرو وانش را بزنند و آن راپزشک چنین کرد. باد خود از او بیرون می‌جهید و سرو صدا به پا می‌کرد تا این که جان سپرد خدای آن را بیامرزد. (!مسعودی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۶۰-۱۶۱) خلیفه عباسی (م: ۲۸۹ / ۹۲۰ م) پس از معتضد دستور به ویرانی آن زندانها (مطامیر) داد و زندانیان آن جا را آزاد کرد و به خانه و خانواده هایشان برگرداند. گذشته از این، گونه گون زندنها، سر تراشیدن، روغن داغ ریختن، ریش و سیبیل و ابروان و مژگان کردن و ناخن کشیدن و آب سرد در زمستان ریختن نیز به کار می‌رفت (مسعودی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۶)

از دوران مکتفی، سامانیان در ایران قدرت یافتند. اسماعیلیان در بصره، بغداد و سوریه به تبلیغ می‌پرداختند. به تدریج، این گونه امارتها به صورت دولتهای مستقلی درمی‌آمدند و برخی از این امرای محلی، حق خطبه و سکه را از آن خود میکردند لذا سیر تحول زندانها نیز متفاوت گشت.

سیر تحول زندان در دوره سلسله های ایرانی

در دوره سلسله های حکومتگر در ایران از ابتدای قرن سوم، در شهرهای مختلف به ویژه در مراکز حکومتها، زندانهای متعددی ساخته شد (معصومی، ۱۳۷۷: ۴۷) گزارشهای زیادی در دست است که نشان می دهد زندانهای حکومتی در شهرهایی چون سمرقند، کاش، بیهق، هرات، کش، خجند، نیشابور و زرنج در قهندز / کهندژ و در کنار دیگر بناهای حکومتی چون دارالاماره و جامع قرار داشته اند (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ۴۳۱) قلعه های کوهستانی که معمولاً در نقاط صعب العبور احداث می شدند و از این رو محافظت از آن ها سهل بود و امکان فرار به حداقل می رسید. در مقابل، قلعه های جلگه ای برای تمدن هایی که در دشت ها و جلگه ها زندگی می کردند و نیز برای مراکز پرجمعیت و حاکمانی که وظیفه حفظ امنیت قلمرو خود را داشتند مناسب بود.

ترتیب، همزمان با قلعه های کوهستانی قلاع جلگه ای نیز پا گرفتند (ثواقب، ۱۳۹۶: ۴۹).

امروزه هم آثاری از قلعه نای در غرب شهر غزنین دیده می شود که سمج های کنده شده در دل کوه هنوز هم هویدا است. قلعه های نای، مرنج، مندیش و نظایر آن در زمان سلطان محمود غزنوی محل خزانه سلطنتی و نگهداری غنایم بود و برای آنکه از نفوذ و دستبرد مصون بماند به عمد در دل قله های سر به فلک کشیده با راه های صعب العبور ایجاد شده بود (شمیسا، ۱۳۸۸: ۱۳۲) در داخل قلعه زندان به گونه ی ساخته شده بود که در آن اتاق های به اشکال و اندازه های متفاوت ساخته شده بود که شامل سلول های حبس انفرادی نیز بود. در اطراف قلعه ها خندق های حفر شده که قلعه های متذکره را از هجوم دشمن برای رهایی محبوسین مصون می ساخت آنچه در دوره ی غزنویان در نظام جزایی آنها مشاهده می گردد، مجازات و سیستم حبس آن ها توأم به شدت بوده و حتی این شدت اعضای خانواده ی سلطنتی و حکام را نیز در بر می گرفت. (پوهاند، ۱۳۹۰: ۱۹۳) کوتوال (مهمترین شخص در میان پولیس و در نظام محابس غزنویان و مسئول نظارت بر احوال زندانیان) (گردیزی، ۱۳۶۴: ۳۳۵) امین الحرس، جلادها و العقابین از مقامات مهم بودند که در این دوره تشکیل یافتند. (پوهاند، ۱۳۹۰: ۱۹۷)

توصیف زندان و شرایط مرارت انگیز آن در دوره غزنوی با حسبیات مسعود سعد سلمان ماندگار شده است. یکی از واژگان تخصصی که در آثار مسعود سعد و دیگر حسبیه سرایان مثل ملک الشعراء بهار بسیار به کار می رود «سمج» است که در اصل به معنای زندان زیرزمینی، آغل و سرداب است. مسعود سعد از این واژه برای مبالغه در ترسیم تنگی و تاریکی زندان استفاده می کند و به نظر می رسد مراد او سلول زندان باشد (به نقل از شمیسا، ۱۳۸۸: ۳۶۸).

وضعیت نابسامان زندانیان از حیث خوراک و نیز سایر فقدان درآمد زندانبان ها سنتی را پدید آورده بود که در آن زندانبان ها زندانیان

را طوق بر گردن در زندان می بردند تا از رهگذران گدایی کنند. بیهقی از تحت نظر گرفتن افراد با اصطلاح «شهر بند» یاد می کند و در مورد تحت نظر گرفتن یوسف، عموی سلطان مسعود غزنوی، می نویسد: «چنان که خواست که یوسف یک چند از چشم وی و چشم لشکر دور ماند و به قصدار چون شهربندی باشد و آن سرهنگان بر روی موکل» (بیهقی، ۱۳۸۸: ۹۹)

در دوره دیالمه، مشهورترین زندانهای عقیدتی با نام حبس الزنادقه شکل گرفت (ابن جوزی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۴۴) گزارشها نشان می دهد که افراد مشهوری چون افشین (حیدربن کاوس) و محمدبن عبدالملک زیات در این مکان زندانی بوده اند (جریوی، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۶۶) در دوره سلجوقی زندان تحت نظر دیوان اشراف که در مفهوم نظام بازرسی و جاسوسی، به لحاظ حوزه اختیارات و وظایف، یکی از پرسابقه ترین و ضروری ترین دیوان ها بود، گردید. این دیوان گرچه ابتدا توسط خلفای عباسی و وزرای ایرانی آنان اخذ و اقتباس گردید، اما در واقع در دوره سلجوقی بود که تکامل یافت و شکل نهایی به خود گرفت (حاتمی، ۱۳۹۶: ۶۵) در این دوره، گستره جغرافیایی مناطق تحت تصرف در زمان سلجوقیان، همچنین تحرکات مذهبی نشأت گرفته از منازعات و مخاصمات مذهبی مبحث ترور که تا آن زمان در فرایندی فراگیر مورد استفاده قرار نمی گرفت باعث گردید تا فضایی آکنده از رعب و وحشت و ارباب قدرت بوجود آید. تا جایی که در جمع اندیشمندان و محققان و ارباب قدرت بوجود آید. تا جایی که فدائیان اسماعیلی با مسیر انتخابی برای تصفیه مخالفان و مخدوش نمودن اوضاع اجتماعی و سیاسی مناطق تحت نفوذ توانستند نفوذ غیر قابل وصفی میان مردم بدست آورند قلعه لمبسر، قلعه جلالی و حصار سلجوقی در کاشان از قلاع دوره سلجوقی است. یکی از قلعه های بسیار عمده و مستحکم در ایران بود که بعداً در دوران صفویه و پیش از آن به منزله زندان استفاده می شد..

با توجه به تغییر بافت جمعیتی ایران از این زمان به بعد، و بهویژه سرازیر شدن پیدرپی ترکان فاقد تجربه کشورداری بدین سرزمین و نفوذ تدریجی آنان در دستگاه قدرت، و توان بیشرشان برای زندان و اعمال مجازات به دلیل همان نفوذ، به نظر میرسد که بخش اعظم مجازاتهای زندان به کار گرفته شده، مبتنی بر سنن اقوام ترک چادر نشین باشد (بهرامی نیا، ۱۳۹۷: ۱۰۰)

در دوره ایلخانان مجازات و زندان مبتنی بر یاسای چنگیزی انجام می شد. قضاوت در این دوره از مهمترین امور حکومتی بود؛ به گونه ای که خودسلطان به عنوان بالاترین مقام حکومتی، در رأس امور قضایی قرار داشت و حکم او در تعیین، تبدیل و تخفیف مجازات مجرمان نقش مهمی داشت. یکی از رسوم مغولی که در این دوره تداوم یافت، برپایی محاکم یارغو بود. در این محاکم براساس قوانین مغولی به جرمهای مختلف به ویژه جرمهای نظامی رسیدگی می شد. یارغوچی به عنوان قاضی نظامی در رأس این محکمه حضور داشت و در اکثر لشکرکشیها نیز شرکت می

کرد. از این یارغوجیها می توان به اق سال شاه یارغوجی که در نبرد علیه قرا احمد ترکمان در دوره تیمور شرکت داشت و همچنین شیخ ارسلان یارغوجی که در محاصره تکریت در سال ۷۰۱ق حضور یافت، اشاره کرد. برخی مجازاتهایی که در این دوره اعمال میشد، مانند دو شاخه در گردن زندانیان انداختن و چوب یاسا زدن (سمائی دستجردی و عابدینپور جوشقانی، ۱۳۹۱: ۱۳۵)

تیمور نظر به احترامی که به خاندان چنگیزخان داشت؛ قسمتی از یاسای چنگیزی را با اصول اسلامی درآمیخت و قواعدی را که به تزوکات تیموری معروف است، ترتیب داد (میرجعفری، ۱۳۷۹: ۶۱) در این دوره برای هر جرمی مجازاتی تعیین شده بود. مانند: حدود، قصاص، دیه و تعزیرات (سمائی دستجردی و عابدینپور جوشقانی، ۱۳۹۱: ۱۳۵)

در این دوره، مجازات سرکشی و عصیان علیه شاه گاه مرگ، گاه قطع دست و گاه میل کشیدن به چشم بود. اگر از تاریخ گنبد هارونیه مشهد سخن به میان بیاوریم، بسیار گفته ها و نوشته هایی در دست است که هر کدام نشانگر تاریخی جدا و کاربری جدا گانه ای برای گنبد هارونیه مشهد را دارند. از یک سو تاریخ ساخت این بنا را به قرون هفتم و هشتم نسبت می دهند و برخی مورخان نیز اعتقاد دارند که تاریخ ساخت این بنا به پیش از اسلام بر می گردد. در کاوش های باستان شناسی برخی به سفال هایی از قرن ششم دست یافتند و به دوره تیموریان آن را نسبت داده اند. ولی به ظاهر این بنا در سال های پس از حمله مغول به ایران ساخته شده به همین دلیل نیز هیچ آسیبی به آن نرسیده است. برخی این گنبد را به زندان هارونیه مشهد و یا حتی به هارون الرشید نسبت می دهند، جای بسی سوال می باشد. اما زمانی که هارون الرشید به این منطقه رسید زمان چندانی برای ساختن این بنا نداشته زیرا مرگ گریبان گیرش شد. اگر به گنبد خیره شویم، مقداری مقرنس کاری که بی شک از زمان تیموری به یادگار مانده است به چشم می خورد. در دوره صفویه از قلعه الموت (شاردن، ۱۳۷۴: ۲۶) و قلعه قهقهه که خرابه های آن هنوز در نزدیکی بخش ارسق در استان آذربایجان شرقی باقی مانده است از مشهورترین زندانها است. قلعه قهقهه به صورت اتاقی بود که صرف نظر از در ورودی تمام قسمت های دیگرش با بافت طبیعی از صخره و سنگ تشکیل شده است که پرتگاه عقب تر از آن است و زندانی هیچ راهی برای فرار ندارد. کوچک ترین حرکت برای فرار به منزله سقوط به قعر دره بود. استخرهای متعددی در داخل قلعه به شکل مستطیل در ابعاد مختلف و در دل صخره سنگ ها با وسایل ابتدایی آن زمان کنده شده است. از استخرها برای ذخیره سازی آب برای تمام فصل های سال استفاده می شد و آب آن ها از برف و باران تهیه می شد. استخرها از طریق یک آبراهه کنده شده روی صخره به همدیگر ارتباط داشتند که در صورت پر شدن استخر اول آب اضافی از طریق همین آبراهه استخر دیگری را پر می کند (خزائی، ۱۴۰۱: ۱۲۰)

سیر تحول زندان ها در دوران طولونیان و اخشیدیان

منابع در مورد زندان در دوران طولونیان بسیار محدود هست و فقط اشاره شده است که در این دوره زندان های زیر زمینی گسترش پیدا کرد و از مشهور ترین این زندان ها میتوان به زندان مطبق اشاره کرد. (مقریزی، ۲۰۰۱: ۲۰۸) زندان ها در این زمان تحت تاثیر سیاست احمد ابن طولون قرار گرفتند. بنا بر حکم او به زیادی تعداد زیادی جاسوس برای مراقبت از زندانیان و مطلع کردن او از اخبار زندانیان ، داخل زندان ها شدند. (خطیب بغدادی، ۱۳۷۸، ج ۸: ۱۴)

اما در زمان اخشیدیان "بازداشت موقت" بوجود آمد و گسترده شد. در این دوران و مخصوصا در دوران وزارت جعفر ابن فرات تعداد زیادی از کارمندان بلندمرتبه دستگیر شدند و به خاطر نقش ثروتمندان و کارمندان دولت بیشتر بازداشتی ها، به طور موقت در بازداشت بودند. (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۱: ۱۵۶) /

سیر تحول زندان ها در دولت فاطمیان

فاطمیان از زندان های مستقل به جای زندانهای وابسته به مراکز دولتی استفاده میکردند و نوع زندانیان در هر زندان خاص بود. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۰) زندان "خزانة البنود" از مشهورترین زندانهای فاطمیان، در قاهره بود که در آن تعدادی از امرا و کارمندان بلند مرتبه و اعیان و اشراف زندانی شدند و این زندان در این بازه زمانی اهمیت شایانی داشت و از این زندانها در دوران های ایوبیان و مملوکیان هم استفاده شد. (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۱: ۱۷۶) تهامی شاعر شیعی از جمله کسانی بود که در این زندان کشته شد. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۰)

علاوه بر زندان های یاد شده فاطمیان از دو زندان دیگر به نام "زندان کمکی" استفاده می کردند. این زندان ها در دو نقطه قرار داشتند.

1- زندان الفسطاط: اولین زندان کمکی در دوره فاطمیان در شهر "الفسطاط" ساخته شد، و در ضلع جنوب شرقی مسجد عمروعاص قرار گرفته بود. (آزادی و محمود آبادی، ۱۳۹۱: ۸)

۲- زندان قاهره: دومین زندان کمکی در قاهره قرار داشت و به مجرمین سارقین و راهزنان اختصاص داشت و در دوران ایوبیان و مملوکیان مورد استفاده قرار گرفت. (مقریزی، ۲۰۱، ج ۱: ۱۸۸) بعضی از زندان هایی که فاطمیان استفاده میکردند، در مراکز حکومتی مثل قصر ها و وزارت خانه ها قرار داشت. خلیفه الحافظ لدین الله در قصر خود به دست وزیرش علی افضل زندانی شد. تا اینکه وزیر به قتل رسید (۵۲۶/۱۱۳۱م) و در همین قصر حافظ وزیر رضوان ابن الولخشی را زندانی کرد ، البته رضوان در سال ۵۴۲/ ۱۱۴۷م موفق به فرار از زندان شد. (خطیب بغدادی، ۱۳۷۸، ج ۱۴: ۷)

همچنین اسقف اعظم قبطیان در زمان خلیفه "الظاهر" بیش از یکبار در وزارت خانه زندانی شد. علت زندانی شدن او اعتراض به

دخالت وزیر در مساله تعیین اسقف اعظم قبطیان در سرزمین حبشه بیان شده است. (خطیب بغدادی، ۱۳۷۸، ج ۱۴: ۷)

سیر تحول زندان ها در عصر ایوبی

در دوره ایوبیان نیز از زندان های مستقل به جای زندانهای وابسته به مراکز دولتی استفاده کردند. از جمله زندان های مستقل دوره ایوبی عبارتند از: زندان انبار شمائل که منتسب به علم الدین شمائل و همچنین منتسب به قاهره و دوران ملک الکامل محمد ابن عادل بود؛ و به حبس رؤسای مجرمان اختصاص داشت. (خطیب بغدادی، ۱۳۷۸، ج ۱۴: ۹)

علاوه بر زندان شمائل، ایوبیان زندانی به اسم زندان "صیار" در "الفسطاط" بنا نهادند. نام این زندان از مردی به نام منصور الصیار گرفته شده است، که نوعی ماهی نمک اندود به نام ماهی صیر را در مغازه خود میفروخت. (همان: ۱۰) در دوره ایوبی از زندان تابعه نیز بنا گردید که میتوان به زندان تابعه "قلعه الجبل" و "زندان قلعه" اشاره کرد. در زندان تابعه القلعه فرزندان خلفای فاطمی توسط ایوبیان زندانی شده بودند. کسانی مثل بدر الدین داوود پسر خلیفه العضد که در زمان "سلطان کامل" به زندان افتاد و در سال ۶۴۵ هجری (۱۲۴۷م) در زندان وفات کرد. (ابن حجر عسقلانی، ۲۰۰۱، ج ۳: ۳۱۴) در "زندان قلعه" ملک عادل دوم در بند بود؛ وی بعد از خلع شدن و به سلطنت رسیدن برادرش صالح نجم الدین ایوب در ذی القعدة سال ۶۳۷ هجری (۱۲۴۰م) به زندان افتاد و تا اواخر سال ۱۱۸ هجری (۱۲۱۱م) در زندان بود. در دوره ایوبی از اماکن دیگری که به عنوان زندان نیز مورد استفاده قرار گرفتند: دارالضیافه، دارالفضل، دارالقטיبه. در "دار الضیافه" خلیفه فاطمی "العاضد" به دستور صلاح الدین، زندانی بود و در "دار الافضل" ولیعهد خلیفه و بعضی از عموهای او زندانی بودند. (ایاس، ۱۹۹۰، ج ۱: ۱۵)

سیر تحول زندان ها در دوره ممالیک

اولین زندان در دوره مملوکیان، زندان دیلم بود که در شرق قاهره به سمت جنوب دانشگاه الازهر واقع شده است و به همین نام شهرت داشت به کوچۀ الدیلم که در آن واقع شده بود. و این کوچه بعد از عهد مملوکی به سه راه تقسیم شد، محله ترکان، محله کعکین، محله خوشقدم. (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۲: ۲۷۳) مبارک در کتاب خود به نام « طرحهای سازش» به تاریخ ۱۳۰۷ هجری / ۱۸۸۹ میلادی، جزییاتی در مورد دو محله خوشقدم و کعکین ارائه می دهد که در شناسایی وسعت زندان و برخی از طراحی های آن مفید است. (به نقل از یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۲-۱۳) بعد از توصیف یکی از خانه های محله کعکین می گوید: "روبروی این خانه کوچۀ کوچکی است که معروف به حبس دیلم است که اکنون به بن بست

معايرجی معروف است خانۀ بزرگی دارد که دری دیگر در محلۀ خوشقدم دارد (به نقل از يوسف الرفاعي ، ۲۰۰۸ : ۱۱) ،

از اینجا می توان حدس زد که آنچه وی به عنوان خانه در محلۀ خوشقدم و خانۀ بزرگ در محلۀ کعکین توصیف کرده است. چیزی جز ساختمان زندان نیست. و اینکه حداقل دو در و دو دهلیز دارد که راه رسیدن به بقیۀ قسمتهای آن بوده است. و باریک بودن دهلیزها برای تسهیل عملیات نگهبانی بوده است. همچنین می توان از کلمۀ خانۀ بزرگ که نویسنده ذکر کرد که تا کوچۀ خوشقدم امتداد داشت میزان فضای زندان را حدس زد. و ممکن است شامل سالن ها یا اتاق هایی باشد که فضای بین دو کوچۀ را اشغال کرده است (يوسف الرفاعي ، ۲۰۰۸ : ۱۵) اداره زندان دیلم بر دوش قوه قضایه نیز بود چرا که حوادث زندان به دعاوی مشروع علیه خود قوه قضایه مرتبط بود. یا علیه مقامات ارشد کشوری و با متهم کردن فرد به خیانت توسط دیگران یا متهم کردن او به توهین به مقدسات برای توجیه حبس و مصادره ، وکالت می شد. شهاب الدین العبادی معاون قاضی حنفی پس از طرح دعوی قضایی در دیلم زندانی شد. یبلغا السالمی ناظر خانقاه صلاح الدین خبر می دهد و او را به کفر متهم می کنند و علیه دو فرشته جبریل و میکائیل سخن می گوید. (ابن تغری بردی ، ۱۳۹۸ ، ج ۱ : ۲۷۱) زندان دیلم تا پایان دوره مملوکیان وجود داشت، و بعد عثمانی ها تا اوائل زمان محمد کبیر از آن و فرماندارانشان در مصر استفاده می کردند. (يوسف الرفاعي ، ۲۰۰۸ : ۱۴) مقریزی در برنامه ها به زندان رحبه با زندان دیلم اشاره کرده است، اما مانند بقیۀ زندانهای قاهره که به آن اشاره کرده است، جزییاتی را در این مورد ذکر نکرده است. مملوکیان اولین کسانی بودند که این زندان را تصرف کردند و حوزه قضایی آن مشابه زندان دیلم بود. جایی که روند زندان با پرونده های قضایی مرتبط بود که مستقیماً به قوه قضایه فروخته می شد، بنابراین همراه زندان بزرگ به نام زندانهای دادگستری خوانده می شد (مقریزی ، ۲۰۰۱ ، ج ۲ : ۷) و اهمیت اخبار ارائه شده در مورد این زندان در تاریخ احداثش ما را قادر می سازد تا آن را از زندان قصر حجازی که در حدود سال ۵۸۰۷ / ۱۴۰۴م تاسیس و در سال ۵۸۲۰ / ۱۴۱۷م به طور کامل منسوخ شد، جدا کند. پس در سال ۵۷۹۷ / ۱۳۹۴م ، یعنی قبل از اینکه زندان حجازی به عنوان زندان در نظر گرفته شود شهاب الدین العبادی قائم مقام قاضی حنفی در الرحبه زندانی شد و این اتفاق بعد از زندانی شدن او در دیلم بود در اصل قضیه به یبلغا السالمی ناظر خانقاه صلاح الدین مربوط بود. (ابن حجر العسقلانی ، ۲۰۰۱ ، ج ۲ : ۱۹۴) در مورد شواهد تداوم استفاده از آن پس از لغو زندان قصر حجازی ، آنچه ابن ایاس در مورد قرار گرفتن این زندان در معرض حفاری و فرار زندانیان ذکر کرده اند ، این در ربیع الاول سال ۵۸۵۲ / ۱۶۸۶م بود در زمان جقمق ، علاوه بر آنچه مبارک در مورد ادامه استفاده از زندان در حدود سال ۵۱۱۰۱ / ۱۶۸۶م ، یعنی پس از پایان دوران مملوکیان و ورود مصر به حکومت عثمانی ذکر کرد. (ابن ایاس ، ۱۹۹ ، ج ۱ : ۳۴۰)

مملوکیان زندانی مخصوص به زنان نیز داشتند زندانی که به نام حجر (الحجره) زنان مشهور بود. از جمله زندانهای معروفی بود که

در میانه انقلاب شیخ و نوروز علیه ناصر بن برقوق برپا شده بود (صیرفی، ۱۹۸۹، ج ۲: ۲۶۹) در دوره ممالیک هر قسمت از سرزمین در مصر زندان مخصوص به خود داشت و از جمله آنها: شهر الفیوم در زمینی پست قرار دارد، و ۱۰۳ کیلومتر از قاهره فاصله دارد. دیواری دایره ای شکل آن را احاطه کرده و به دلیل کثرت باغ های میوه و ساختمانهای زیبا مشهور بوده است. (قلشقندی، ۱۳۹۴، ج ۳: ۴۳۰) زندان قوص در کرانه شرقی رود نیل قرار دارد. از قاهره ۶۴۵ فاصله و زندان اسوان در نیل شرقی و انتهای مصر علیا و ابتدای سرزمین نوبه از زندانهای دیگر این دوره هستند (خطیب بغدادی، ۱۳۷۸، ج ۱۴: ۱۱۹۴)

سیر تحول زندان ها در دوره امویان اندلس

زندان مطرینش از مستحکم ترین و بزرگترین زندان های بلنسیا می باشد که در آن گردشگر بزرگ ابن جبیر اندلسی زندانی بود (قرطبی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۳۲) و در شاطبه نیز یک زندان بود و زندان ملثمه در بطلموس بود که در آن نجم الدوله سعد بن متوکل زندانی بود. زندانی بزرگ در لشبونه بود (بلبول، ۲۰۰۹: ۱) همینطور زندانهای در داخل شهر در نزدیکی امارت وجود داشت، مانند زندان المریه که در آن زندان بزرگی بود که معروف به ابن صمد شاعر در آن زندانی بود. (قرطبی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۳۲) و یا زندان معیروقه که ابن عبدالعزیز در آن محبوس بود، (بلبول، ۲۰۰۹: ۵)

ساختار نهاد زندان در ادوار تمدن اسلامی

در تمدن اسلام محیط فیزیکی زندان از جمله الگوهای سنتی که در مهندسی زندان و بنای آن حاکم بود. مخصوصاً سیاهچالهایی که در اعماق زمین بودند و نورخورشید و اکسیژن بدان راهی نداشت. زندانهای معمولی نیز تفاوت چندانی نداشتند و فقط چند پنجرهی کوچک در آنها ایجاد میشد که مقدار اندکی نور و هوا از آن عبور میکرد (ابن عماد حنبلی، ۱۹۹۲، ج ۱۵: ۴۲۱) نویسندگان و شاعران معاصر با به کار بردن تعبیر «طاق» در نوشتهجات خود شکل پنجرههای زندان را به تصویر کشیده اند (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۱: ۷)

عوامل گوناگونی باعث وخامت و بدتر شدن اوضاع بهداشتی میان زندانیان میشد برخی از این عوامل بیماریها شلوغی و تراکم زندانیان حشرات موذی و بعضی پرندگان عجیب بود. مقریزی مشهورترین کسی است که تصویری روشن از محیط زندانها ارائه داده است. او سیاهچالهای مخوفی را توصیف میکند که تاریک و بدبو و پر از خفاش بودند. (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۱: ۷) زندان شمایل نیز محلی بود برای انواع حشرات مانند ساس و کک. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۰۰) طاعون از خطرناکترین بیماریهایی بود که در در بازه ی ۷۴۲ هجری تا ۷۵۱ (۱۸۱ مصادف با ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۰ میلادی) به سبب سرایت به داخل زندانها، زندانیان را درگیر کرد. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۰۰)

گزارشهای فراوانی از وضعیت زندانیان مبنی بر بلایایی که در زندان متحمل بودند. این تغری بردی در گزارش خود به برخی آثار روانی شکنجه بر زندانیان اشاره کرده است که گاهی باعث جنون و اختلال فکری در میان آنها میشد. از جمله نوشته است که در سال ۸۵۴ هجری (۱۴۲۰م) در قاهره شایعه شده بود که ابوالخیر مسگر به خاطر شکنجههایی که در زندان دیلم گذرانده دیوانه، و قدرت تکلمش دچار اختلال شده است". (ابن تغری بردی، ۱۳۹۸، ج ۱: ۲۷۸) با پدید آمدن چنین اختلالات روانی طبیعی بود که برخی زندانیان نیز اقدام به خودکشی در داخل یا خارج از زندان کنند. (ابن ایاس، ۱۹۹۰، ج ۱: ۴۵۳) با تغییر سیستم و روش حکومت در دوره اموی، مقدمات تشکیلات دیوان فراهم آمد و در عصر عباسیان، به دلیل گسترش قلمرو جغرافیایی و سلطه سیاسی - اجتماعی آنان بر غرب و شرق عالم اسلام، دیوانهای متعددی شکل گرفت و سازمان اداری به مراتب پیچیده تر و کاملتری از ادوار پیشین به وجود آمد. (منتظری، ۱۳۸۷: ۱۲) نظام قضایی، پولیسی و امور زندان های بیشتر متأثر از سیستم خلافت هر دوره بود. اداره زندان که تحت خلفا بود (پوهاند، ۱۳۹۰: ۱۹۱)

البته برخی جزاها از قبیل محروم ساختن از غذا برای مدت معین یا محروم ساختن از استفاده از برخی غذا ها، انت

از نظر نوع حبس زندان شامل حبس جزایی (از نظر مدت حبس که چند روز و یا چند ماه به طور موقت یا ابدی است، و جزایی از لحاظ طبیعت زندان که زندان مجرد است بدون اشتغال به کار و تحمل ضرب و کتک و یا زندان توأم با اعمال شاقه و ضرب و زدن است)، حبس تمهیدی (عبارت است از اینکه کسی را ادله اولیه برای مجرد بودن او به دست بیاید، تدبیر توقیف و بازداشت در مورد او عملی میشود) و حبس تهدیدی (این نوع زندان برای کسی است که مالی را غصب کرده است که تا برگشت دادن آن مال، زندانی میگردد). (کریمی، ۱۴۰۰: ۱۱-۱۲) شد. از لحاظ مدت حبس ها شامل حبس های معین (منظور حبسی که مدت آن معین است و در متون فقهی متناسب با نوع جرم ارتكابی زندانی تعیین گردیده است) و حبس های نامعین (حبسهایی که مدت آن تعیین نگردیده و این امر با صلاحدید حاکم و قاضی شرع است) (حبس تعزیری) این حبس مورد تأیید و راهنمایی پیشوایان دینی بوده و در متون فقهی و قوانین دینی بسیار است (قندروبیچارپس، ۱۳۸۶: ۱۳۴-۱۳۵)

مهمترین راههای شکنجه عبارت بود از: میخکوبی، فشار فیزیکی، نصف کردن بدن، فروکردن میله، کور کردن چشم با میله داغ، ریختن مواد داخل بینی (ابن ایاس، ۱۹۹۰، ج ۱: ۲۱۹) آویزان کردن (بلیول، ۲۰۰۹: ۴) ضربات شلاق (مقریزی، ۲۰۰۱، ج ۲: ۵۰۶) سلاخی پوست و پرکردن دوباره آن (سخاوی، ۱۹۸۶، ج ۳: ۱۱۷۸) کلاه خود داغ (عسقلانی، ۲۰۰۱، ج ۲: ۳-۴)

مقامات زندان عبارت بودند از: امین الحرس، مسؤول نگهداری محبس بود؛ (بیهقی، ۱۳۷۶: ۵۴۹) همچنین از صاحب منصبی به نام والی حرس بدون اشاره به وظایف وی نام برده است. خواجه نظام الملک

طوسی (زندانی کردن و به چاه کردن را از وظایف امیر خرس دانسته است). نظام الملک طوسی، ۱۳۸۳: ۱۸۱) جلادها که وظیفه آنها تطبیق جزا های جلد و جسمانی بود؛ که معمولاً اشخاص بلند قد و تنومند و با چهره سهمناک انتخاب می شدند (بیهقی، ۱۳۷۶: ۵۴۹) العقابین که مسؤول تعدیب فیزیکی و استعمال آلات تعدیب کننده بود که از آهن و چوب ساخته می شد (پوهاند، ۱۳۹۰: ۹۱) خدماتی که به زندانیان داده میشد، بر دو گونه بود. یک دسته، خدمات ویژه‌ای که مخصوص زندانیان خاصی همچون پادشاهان، وزیران، فرمانداران و طبقات اشراف بود. نوع دیگری از خدمات بود که به صورت عمومی به زندانیان معمولی ارائه میشد. این خدمات جزئی فقط همان غذایی بود که به زندانی میدادند و البته برنامه منظمی هم نداشت. (صیرفی، ۱۹۸۹، ج ۲: ۲۰۹) یا آن که از این افراد نیز مالیات اخذ میشد. اما از برخی اخبار و روایتهای پراکنده در منابع تاریخی میتوان ادعا کرد که غذای افراد معمولی از راههای جداگانه و مستقلی تهیه میشد (ابن ایاس، ۱۹۹۰، ج ۱: ۱۰) (مورخان بر حضور خدمتکار در نزد خلیفه و یا فرماندهای که زندانی میشد، تأکید دارند (صیرفی، ۱۹۸۹، ج ۲: ۲۰۹) در برخی اتفاقات و رویدادهای زندان بعضاً میتوان ردپای پیشخدمتان را مشاهده کرد. مانند اتفاقی که برای شجرالدردر در قلعه جبل رخ داد که یکی از کنیزانش نزد او حضور داشت. یا واقعه‌ای که برای ابن تیمیه در زندان قاضی در قاهره به وقوع پیوست و ناشی از آن بود که بدو اجازه داده بودند تا خدمتکارانش نزد او حاضر باشند (المقریزی، ۲۰۰۱، ج ۱: ۴۶۸). منابع تاریخی از وجود ملاقاتکنندگان

و
همنشینانی سخن راندهاند که در محل اقامت زندانیان رفتوآمد میکردند. (عسقلانی، ۲۰۰۱، ج ۹: ۹۰) اما نسبت به زندانیان عمومی که در زندانهای مخصوص قاضیان یا مخصوص مجرمان و خلافکاران در حبس بودند، نمیتوان با قطعیت از وجود یا عدم وجود حق ملاقات با آنها سخن گفت. وجود همراه در کنار زندانیان ویژه زیاد شایع نبود. اما با توجه به جایگاه فرد زندانی و نیازی که به همراه داشت، این اجازه به او داده میشد. ابن عماد حنبلی به یکی از همین موارد اشاره کرده است. وقتی ابن تیمیه در برج اسکندریه و قلعه دمشق زندانی بود، اجازه داشت تا از همراهی برادرش زینالدین عبدالرحمن بهره‌مند شود. (ابن عماد حنبلی، ۱۹۹۲، ج ۲: ۱۳۵)

عملیات انتقال به این صورت بود که امیر را سوار بر قاطری میکردند و او را با زنجیر میبستند و اوجاقی، پشتسر او بر قاطر دیگری سوار میشد و خنجر را در دست راست و بهسمت شکم زندانی میگرفت (عسقلانی، ۲۰۰۱، ج ۷: ۲۲۵) خلفا و سلاطین را در زنجیر میبردند؛ ولی زمانی که خلیفه المستعین بالله را به قصد زندانکردن از شهر بیرون بردند، او را سوار بر مادیان و نه بر قاطر، البته با حضور اوجاقی از قلعه به نیل منتقل کردند. این کار برای این صورت گرفت که عملیات جابهجایی در شب انجام و تمام شود (ابن ایاس، ۱۹۹۸، ج ۱: ۲۱۵) در انتقال بیشتر سلاطین دستگیرشده، رویههای یادشده رعایت میشد و حتی شامل سلطان خایربک نیز شد که فقط یک شب سلطنت کرد و مردم او را «سلطان شب» نامیدند. او را شب بر مادیانی بستند و درحالیکه اوجاقی

در کنارش خنجر به دست حرکت میکرد، به زندان اسکندریه منتقل کردند (ابن ایاس، ۱۹۹۸، ج ۱: ۵۳۷) تردیدی وجود ندارد که نگرانی از زندانیان یا تبعیدیان، به ویژه سلاطین و شاهزادگان و بزرگان، نکته مهمی در تاریخ زندانهای اسلامی بوده است؛ زیرا فرار یکی از آنها یا آزادیشان از زندان ممکن بود عواقب ناگواری داشته باشد. به روشهای حین انتقال مثل همراهی اوجاقی، مهار زندانی و انتقال شبانه نیز پیشتر اشاره شد. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۱۰۳).

آغاز سیر تحول زندان در دوران خلفای عباسی در تشریح طرح ابو یوسف .

در دوران خلفای عباسی و در زمان هارون الرشید که خلیفه عباسی زمان بود به ابو یوسف که از بزرگان و متنفذین زمانه بود پیشنهاد کرد تا اولین طرح چگونگی رفتار با زندانیان را بنویسد ابو یوسف طرحی را در ۱۲ ماده که ذیل ذکر می‌گردد پیشنهاد داد و در آن موقع اجرایی گردیدند

عکس

این طرح ۱۲ ماده ای اولین آیین نامه مدون سازمانی برای زندانها بود و به جرات می‌توان عنوان داشت کاملترین و جامعترین طرح زمانه خود و پیشنویس و پیش فرض جامع الشرایطی بود که منبع طرح‌های بعدی گردید و حتی آیین نامه کنونی سازمان زندانهای کشور نیز هرچند جامع و کامل و به روز است و امروزه مورد استفاده در زندانهای کل کشور می‌باشد برگرفته از ابعاد کلی طرح ۱۲ ماده ای است. چرا که آیین نامه کنونی به عنوان آیین نامه ای ایرانی و خصوصاً اسلامی برشمرده است و در مباحث مختلف توجه به زندانیان بسط داده شده و تمام حقوق زندانیان را در مسائل مختلف اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و حمایتی، حتی برای خانواده آنان و موضوعات روانشناسی را برای شخص زندانی و خانواده او به میان آورده است بدیهی است با گذشت قرن‌ها و پیشرفت علم و هنر و تکنولوژی، آیین نامه فعلی تکمیل و اکمل است و باید متفاوتتر از آیین نامه بدوی قرون گذشته باشد هرچند در زمان معاویه نیز طرحی برای حقوق زندانیان مطرح و مدتی مورد استفاده قرار گرفت ولی آن مکتوب نبود و سلیقه ای اعمال

گردید و هرگز به عنوان طرح زیرساخت و زیربنایی در تواریخ مطرح نگردید. در تعاقب به بازبینی این طرح زیربنایی می‌پردازیم و نگاهی اجمالی به تحقق توجه به حقوق متعدده زندانیان در تمامی جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و روانشناسی فردی و جمعی استتار شده در این طرح می‌پردازیم از آنجا که مجازات حبس در قرآن مجید و در احکام و فقه اولیه اسلامی به ندرت آورده شده و در صدر نمی‌باشد و در اسلام حدود و قصاص در مجازات‌ها بیشتر جلوه می‌کند و این امر سبب گردید در احکام ثانویه و به جهت پیشرفت ممالک اسلامی و ازدیاد جمعیت حکومتی و فزاینده شدن جرائم با توجه به رشد جمعیت بحث تعزیر در احکام به عنوان مجازات اضافه گردد و حبس و زندان هم جزو این مجازات‌ها به حساب آمد. حضرت علی اولین بار بحث حمایت و حقوق زندانیان را مطرح و اجرایی نمود برای شخص زندانی و حتی خانواده او مبالغی مشخص از بیت المال را در نظر گرفت که هم اکنون در قوانین امروزی انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان این مهم را انجام می‌دهند معاویه ابی سفیان بنای زندانبانی نوین را مطرح کرد. ولی مدرج و مدون کامل نبود، ولی مقطعی اجرایی شد چون آمار زندانیان در زمان معاویه به شدت بالا رفت و این ازدیاد جمعیت زندانیان مترصد قوانینی بود که بشود زندان‌ها را بهتر اداره نمود پس به ناچار قوانینی مدون کرد ولی چون کامل نبودند هیچگاه به عنوان زیربنا به حساب نیامدند اما ابو یوسف در زمان هارون الرشید خلیفه عباسی طرح ۱۲ ماده‌ای خویش را مطرح و اجرایی نمود، و این طرح سرآغاز تحول ساختاری برای احترام به حقوق انسانی و فردی و جمعی برای زندانیان بود.

در تمامی مفاد طرح ابو یوسف: مانند

بند یک: توجه به تغذیه زندانیان متذکر شده و حتی محل زکات را برای فقرا مشخص نموده و برای حقوق عمومی آنها بیت المال را معرفی نموده است.

در بند ۲: تهیه آذوقه زندانی به مقدار نیازش را واجب کرده و کوتاهی از آن را جایز ندانسته است.

در بند ۳: اسیران مشرک را محترم دانسته و تا زمان صدور حکم خوش رفتاری با آنان را ملزم ساخته است و وسایل و تغذیه او را امری لازم دانسته است.

در بند ۴: ابو یوسف پیشگام بودن در این راه را، امیر مومنان علی ع نام برده و راه خلفای بعدی، بر این راه را تذکر داده و مسئله تکریم و احترام فردی زندانیان و فرایض دینی و اجتماعی را متذکر شده است.

در بند ۵: عنوان داشته به زندانیان پول نقد به جای مقدار خوراک داده شود تا فساد اگر هست، در حوزه اجتماعی آن زمان و مکان برچیده شود، چون بیم آن بوده که زندانبانان پول زندانیان را به زور بگیرند.

در بند ۶: ثبت نام زندانیان را امری لازم برشمرده و حقوق ماهیانه ۱۰ دینار برای هر یک نفر را کافی دانسته است. امری لازم در زندان‌های امروزی جهان، که برخی کشورها با عدم ثبت نام زندانیان به آنها آسیب رسانده و آنان را در آمار خود نمی‌آورند، مانند اسیران جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، که در اردوگاه‌های اسرا نام اسیران ایرانی را ثبت در هلال احمر و صلیب سرخ جهانی نمی‌کردند، تا آنان را مورد آزار و اذیت قرار دهند.

در بند ۷: در معرض دید قرار دادن زندانیان را به لحاظ جمع آوری صدقه و ترحم به آنها را، امری خلاف رضای خداوند دانسته، یعنی رعایت دقیق حقوق فردی و اجتماعی اشخاص که در آن قرون رعایت می‌شده است.

در بند ۸: مرگ زندانی در زندان را در صورتی که غریب باشد و یا کسی را نداشته باشد، تکلیف کرده، تا از طریق بیت المال غسل و کفن شده و دفن شود. توجه به امورات اجتماعی و تکالیف جمعی، بسیار شده است.

در بند ۹: باز هم الزام به رعایت حقوق اجتماعی و حدود الهی و عمل به قانون تذکر داده شده است، حقوق فردی و اجتماعی زندانیان در این بند با هم در نظر گرفته شده است.

در بند ۱۰: تجاوز از مجازات بیش از حد خطاکاران را تذکر داده، که به نوعی اصل شخصی بودن جرم در احکام امروزی را یادآوری می‌کند، مجازات برای مجرم است، آن هم در حدی که قانون مشخص نموده است نه بیشتر از آن و نه برای خانواده او.

در بند ۱۱: اجرای به موقع مجازات‌ها در این بند قابل تامل است، چرا که تبعات فرهنگی و اجتماعی بسیار دشواری را برای خانواده زندانی و شخص زندانی و اجتماع وقت به همراه دارد.

در بند ۱۲: مواردی که قصاص ممکن نباشد، باید دیه پرداخت شود و مقداری هم در زندان باشد، درست بحث حقوق و حقوق اجتماعی را متذکر گردیده است. مجازات تعزیر و قصاص و دیه را به همراه آورده است، بحث جنبه‌های خصوصی و عمومی جرم و الزام رعایت آنان را آورده است.

آیین نامه ۳۴۲ ماده‌ای سازمان زندان‌ها در چند بخش که توضیح داده شد، آمده و بخش‌هایی نظیر: انجمن حمایت از خانواده زندانیان که کار توجه به خانواده زندانیان و کمک و رفع مشکلات معیشتی آنان را داشته و به خانواده‌های بی‌بضاعت حقوق داده و در اشتغال زایی آنان هم کمک می‌رسانند. و بخش دیگر بنیاد تعاون زندانیان است، که در امر اشتغال زایی و آموزش و اعطای وام در حین حبس و بعد از آزادی فعال است، به زندانیان کمک می‌کند.

این آیین نامه برگرفته از فقه قرآنی و اسلامی است و مبنای اصلی و اصولی آن مبانی اسلامی و قرآنی است، که ابو یوسف نیز به استناد بر موازین قرآنی و فقهی، طرحی کوتاه و مختصر، اما مفید آورده است.

در طرح ابو یوسف مباحث فرهنگی و رعایت مسائل اقتصادی و اجتماعی و احترام به شخصیت زندانیان به صورت کلی بیان شده ، که در آیین نامه فعلی سازمان زندان‌ها آنها، تشریح کامل شده و با جزئیات به آن توجه شده است.

حقوق اجتماعی و فرهنگی و مباحث حقوق و دستمزد ماهیانه و توجه به امر احترام که اکنون و در این زمانه واژه‌های مددکاری اجتماعی و فردی و روانشناسی فردی و اجتماعی نامیده می‌شود، در پایه گذاری طرح ابو یوسف، برای زندان‌ها دیده شده و مبتنی بر موازین قرآنی و فقهی اسلامی بوده است .

که هم اکنون پس از گذشت قرن‌ها عندالزوم می‌بایست در مملکت اسلامی توجه ویژه به آن بشود . ایران اسلامی یکی از بهترین کشورهای دنیا است که بهترین زندانبانی اسلامی را در سایه قرآن و مکتب اسلام داراست و این را نظام‌های زندانبانی نوین تایید و در بازدیدها و اظهار نظرات به آن توجه داده‌اند.

مواد ۱ تا ۳۳ آیین نامه سازمان زندان‌ها در واقع توضیح ساختاری ماده ۱ و ۲ و ۳ طرح ابو یوسف است ، که فضا و امکانات و نحوه نگهداری و وظایف زندانبانان را مشخص نموده است.

مواد ۳۵ تا ۴۶ آیین نامه کنونی توضیح ماده ۴ طرح ابو یوسف است، که واضح، نحوه برخورد و ایجاد نظم بین زندانی و زندانبان را مشخص نموده است.

مواد ۵۰ تا ۶۴ آیین نامه، نحوه نام نویسی و پذیرش زندانیان را کامل توضیح می‌دهد، که در واقع ماده ۶ طرح ابو یوسف است .

ماده ۶۵ آیین نامه، انجام امورات فرهنگی و فریضه دینی است که ماده ۳ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۲ طرح ابو یوسف نام برده است.

ماده ۱۵۳ تا ۱۶۰ آیین نامه در خصوص تغذیه زندانی است، و همچنین رفاهیات آنان را توضیح می‌دهد، که ماده ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ طرح ابو یوسف است.

ماده ۱۶۱ تا ۱۸۵ آیین نامه، رعایت احترام به زندانیان و جذب مددکاران اجتماعی و روانشناسان را آورده و در خصوص اشتغال و نحوه کار و مشارکت انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان و بنیاد تعاون که امر اشتغال زایی را در برنامه‌ها دارد تذکر داده که در ماده ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰ طرح ابو یوسف به آن اشاره شده است .

ماده ۱۸۶ تا ۱۹۲ آیین نامه، نحوه پرداخت حقوق به زندانیان را آورده که مشمول فعالیت در زندان هستند، که در ماده ۵ و ۶ طرح ابو یوسف اشاره شده است.

نتیجه گیری

زندان یکی از نهادهایی بوده که با شکل‌گیری اجتماعات بشری، برای تنبیه و مجازات خاطیان از آن استفاده می‌کردند و روز به روز بر اهمیت آن در میان جوامع بشری افزوده شد. در طول ادوار مختلف تاریخی، زندان تحولات زیادی به خود دیده است. یافته‌ها نشان داد. در قرآن از پنج کلمه به عنوان زندان یاد شده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی. مشهورترین آنها، سجن و حبس می‌باشند. که به معنای مکان زندانی شدن و حبس کردن کسی است. و لذا در قرآن زندان به عنوان یکی از مجازات‌های محارب تلقی شده است. قبل از اسلام (جاهلی)، در شبه جزیره عربستان، به علت نداشتن نظم سیاسی ساختار خاصی نداشت. و طبق رسم ثار مجرم را محبوس می‌کردند. با ظهور اسلام تغییراتی در نگرش به انسان و مجازات افراد صورت پذیرفت. از زمان خلیفه عمر با گسترش اسلام نیاز به یک ساختمان مستقل برای زندانیان احساس شد. در دوران بنی امیه، زندان به وسیله ای برای سرکوب و حذف مخالفان تبدیل شد معاویه نخستین کسی بود که برای زندانها شیوه و روشی ثابت پایه‌گذاری کرد. در دوره یزید، زندان اریم ساخته شد. مخوفترین زندانها زندان دیماس حجاج بن یوسف ثقفی بود. که فاقد سقف بود و از این رو زندانیان از گرمای سوزان تابستان و سرمای طاقت فرسای زمستان در امان نبودند. از زمان عمر بن عبدالعزیز سعی شد مسائل شرعی در میان زندانیان رعایت شود مانند تفکیک زندان زنان از زندان مردان. در دوره عباسیان با توسعه شهرنشینی و افزایش جمعیت، تعدد دعاوی و جرائم زیاد گشت، لذا زندانهای گوناگونی در شهرهای مختلف چون هاشمیه، بغداد، کوفه، رصافه و سامرا ایجاد گردید. در دوره هارون برای اولین بار طرحی درباره چگونگی رفتار با زندانیان از نظر اسلام و فقه اسلامی نوشته شد. از دوران مکتفی، حکومت های ایرانی نظیر سامانیان، آل بویه، غزنویان، سلجوقیان از جمله حکومت هایی بودند که در زیر پرچم خلفای عباسی قد علم کردند و بر قسمت هایی از نواحی قلمرو اسلامی حکومت نمودند هر یک از این حکومتها در شهرهای بزرگ از جمله پایتخت و در قلعه ها برای خود زندان های داشتند و شورشیان، اسیران جنگی، عصیانگران و دزدان را در زندان های که ساخته بودند محبوس می کردند. در این دوران مقاماتی مانند کوتوال، امین الحرس، جلادها، العقابین شکل گرفت. مؤلفه ها و مصادیقی زیادی وجود داشت که موجبات زندانی شدن افراد می شد. در دوره حکومت های ملوک الطوائفی نظیر طولونیان، زندان ها تعداد زیادی جاسوس برای مراقبت از زندانیان و مطلع کردن او از اخبار زندانیان، داخل زندان ها شدند. اما در زمان اخشیدیان پدیده بازداشت موقت بوجود آمد و گسترده شد. در دوره فاطمیان، ایوبیان و ممالیک از زندان های مستقل به جای زندانهای وابسته به مراکز دولتی استفاده شد. زندان خزانه البنود، زندان الفسطاط، زندان قاهره در دوره خلفای فاطمه و زندان انبار شمائل در دوره ایوبی از اینگونه زندانها بودند. در این دوره از زندانهای تابعه

و کمکی نیز استفاده گردید مانند قلعه الجبل و زندان قلعه. در دوره ایوبی از اماکن دیگری به عنوان زندان مورد استفاده قرار گرفتند: دارالضیافه، دارالفضل، دارالقطیبه. در دوره ممالیک زندانهای نظیر دیلم، رحبه باب العید، زندان معونه و حتی زندانی مخصوص به زنان نام حجر (الحجره) ایجاد گردید. زندان مطرینش از مستحکم ترین و بزرگترین زندان های بلنسیا و زندان شاطبه، ملثمه در بطلیموس و لشبونه می باشد. زندان المریه، زندان معیروقه و زندان ماترینج (امن ترین زندان های والنسیا) و زندان قرطبه، زندان مورسیه، زندان اشبیلیه و غیره از دیگر زندانهای دوره امویان اندلس بودند. از نظر ساختار، مدت حبس زندانی از قبل تعیین نمیشد و به نظر صاحبان قدرت از جمله خلیفه، وزیران و رئیس پلیس بستگی داشت. اما با این وجود برخی از زندانیان سرنوشت غم انگیزی داشتند در زندان به فرمان خلفا و دیگر صاحبان قدرت کشته شده و یا به خاطر بیماری می مردند اما بسیاری دیگر از آنها به دلایلی مانند شورش، شفاعت، فرار از زندان، دادرسی دوباره، دادن پول در قبال آزادی، فرمان عفو، حکم خلیفه، مرگ خلیفه، آزادی اسیران، خواب دیدن آزادی خود را به دست می آوردند. از جمله مقامات اجرائی زندان می توان به ریاست پلیس، زندانبان، بازجویان و شکنجه گران در این دوران اشاره کرد. از لحاظ بهداشتی و پزشکی وضعیت بندیان اسفناک بود. در صورت بیماری، زندانیان با مرگ دست و پنجه نرم می کردند بسیاری از زندانیان بر اثر تب، بیماری و رطوبت در سیاه چال ها درگذشتند غذای زندانی کوزه های آب و کمی نان جو بود، مگر آن دسته از زندانیانی که قبلاً صاحب موقعیت اجتماعی بودند، به دستور خلیفه یا امیر یا وزیر غذای خوب برایشان مهیا می کردند زندانیان از هیچ گونه حقی برخوردار نبودند. تنبیهات و مجازات سختی برای اغلب زندانیان در نظر گرفته می شد و انواع و اقسام شکنجه هایی که در این دوران وجود داشت می توان به، میل کشیدن چشمان، به زنجیرکشیدن، لباس پشمی بر تن کردن، کتک زدن، بریدن اعضای بدن، زنده زنده پوست بدن زندانی را کندن اشاره کرد در زندان های خلفای عباسیان زندانی را به قصد کشتن شکنجه می دادند. بسیاری از زندانیان زیر شکنجه کشته می شدند.

آیین نامه کنونی سازمان زندان ها مشتمل بر ۳۴۲ ماده است، که یکی از جامع ترین آیین نامه های سازمانی برای زندان ها در جهان محسوب می گردد. چون مبنای آن بر اساس حقوق اسلامی بنا شده است،

این ماده ۳۴۲ برای اطفال و نوجوانان زیر ۱۸ سال متفاوت بوده، برای نظامیان جدا و متفاوت می باشد، و برای سایر زندانیان نیز بنا به شرایط آنها متفاوت می باشد. این تفاوت در ظاهر و نحوه برخورد و اجرا نیست، تفاوت در اصل ساختار قوانین موضوعه هست، مثلاً اطفال بنا و به اقتضای سن و سال تقسیم و طبقه بندی می شوند. مثلاً زیر ۱۵ سال و ۱۵ تا ۱۸ سال جدا و متفاوت دیده شده اند.

طرح طبقه بندی نظامیان و الزام نگهداری جداگانه آنان از سایرین الزامی در نحوه اجرای آیین نامه است.

طرح زیرساختی مطروحه ابو یوسف با نگاهی اجمالی، تمام این ۳۴۲ مفاد و مواد آیین نامه را در بر می‌گیرد ، با این تفاوت که طرح ابو یوسف با مبنای قرآنی و فقهی در حداقل ۱۲ بند خلاصه شده ، اما کارآمد و کامل و جامع است ، ولی آیین نامه سازمان زندان‌ها در ۳۴۲ ماده با توضیح کامل تمامی موارد، طرح ابو یوسف را، مجزا و با تفصیل و توضیح آورده است . مباحث فرهنگی و رعایت آموزش و مدرسه و فن و شغل را در توضیحات کامل و با همکاری و هماهنگی آموزش و پرورش و سازمان فنی و حرفه‌ای این زمان آورده است . بحث رعایت مسائل حقوقی و رعایت حقوق فردی و خانوادگی را در احترام زندانبانان و احترام متقابل در قالب دستورات قرآنی و اسلامی متذکر شده است. جذب روانشناس و لزوم کارهای روان درمانی فردی و جمعی را که برگرفته از تذکرات کلی طرح ابو یوسف بوده است را واضح و کامل توضیح داده است . توجه به مسائل اجتماعی و اقتصادی زندانی و رفاه وی و خانواده او را در ملزم ساختن انجمن‌های حمایت از خانواده‌های زندانیان و توجه به آنان را قانونی بیان نموده است. بحث اشتغال زندانیان را در بحث بنیاد تعاون زندانیان آورده و الزام ساخته تا به آن توجه ویژه گردد. در نهایت با در کنار هم قرار دادن طرح اولیه ابو یوسف و آیین نامه کنونی سازمان زندان‌ها و تطبیق آنها در می‌یابیم که زیربنای کلی همان ۱۲ ماده ابو یوسف بوده و در مرور زمان تکمیل و تکمیل‌تر شده و تا به امروز کامل‌ترین دستورات اسلامی در خصوص زندانیان همین ۳۴۲ ماده آیین نامه سازمان زندان‌ها به شمار می‌رود ، که تمامی حقوق اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را در جنبه‌های فردی و خانوادگی و اجتماعی را لحاظ قرار داده و آن را مورد توجه ویژه نهاده است و دیدگاه روانی فردی و اجتماعی را نیز جدا در لابلای مفاد دیده است و در تمام امورات مذکور فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی دیدگاه روانشناسی فردی و جمعی را دیده است چرا که توجه به فرد چه به لحاظ البسه و تغذیه نوعی توجه به روان فرد هم محسوب می‌گردد و ساختن شخصیت زندانی ، ساختن شخصیت خانواده اوست، توجه به ساختن شخصیت خانواده زندانی، توجه به ساختن شخصیت روانی جامعه است، که امری لازم الاجراست.

منابع

منابع عربی

- 1- الجوهري، أبونصر، الصحاح، بيروت، دارالعلم ملایین ، ۱۹۹۷/
- 2- ابن حجر عسقلانی، احمد، الاصابه، بيروت، دارالفکر، ۲۰۰۱.
- 3- ابن ایاس، زینالدین محمد ، بدائع الزهور فی وقائع الدهور، قاهره ، کانون الاول، ۱۹۹۳.
- ۴- ابن جوزی، یوسف، مرآة الزمان، حیدرآباد دکن، ۱۹۹۷.
- ۵- ابن حوقل، محمد، صورة الارض، به کوشش کرامرس، لیدن، ۱۹۳۸ .
- ۶- ببول، حسام محمد، اسباب السجن ودوافعه فی العصر الملوك الطوائف آداب المستنصریة السنه، ۲۰۰۹.
- ۷- جریوی، محمد، قصص الانبیاء، تهران، بیتا، ۲۰۰۳،

- ۸- خالد التیمی، ایمن سلیمانی، السجون فی العصر العباسی، مصر، کانون الاول، ۱۹۹۷.
- ۹- مقریزی، احمد بن علی بن عبدالقادر، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار المعروف باخطط المقریزیه، دار صادر، بیروت، ۲۰۰۱.
- ۱۰- یوسف الرفاعی، هاله نواف السجون فی مصر فی العصر المملوکی، قدمت هذه الرسالة استكمالاً لمتطلبات الحصول علی درجة الماجستير فی لتاریخ، الجامعة الأردن، ۲۰۰۸.

منابع فارسی

- ۱- آزادی، فیروز و محمود آبادی، سید اصغر، "تحولات ساختار شهری فسطاط در دوره ی سفیانیان، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۱۵، زمستان ۱۳۹۱.
- ۲- ابو یوسف، یعقوب، کتاب الخراج، ج ۱، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات تاریخ، ۱۳۶۳.
- ۳- انوشه، حسن و خدا بندهلو، غلامرضا، فارسی ناشنیده: فرهنگ و اژهها و اصطلاحات فارسی و فارسی شده کاربرد در افغانستان. تهران، قطره، ۱۳۹۱.
- ۴- ابن تغری بردی، جمال الدین ابوالمحاسن یوسف بن تغری بردی اتابکی. ناشر، وزاره الثقافه و الارشاد، ۱۳۹۸.
- ۵- ابن مسکویه، احمد بن محمد، تجارب الأمم و تعاقب الهمم، ترجمه حسن، سید کسروی، دار الکتب العلمیه، ۱۳۷۵.
- ۶- اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین، الاغانی، ترجمه محمد حسین مشایخ فریدنی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- ۷- برزگر، ابراهیم، تاریخ تحول دولت در اسلام. تهران: سمت، ۱۳۸۶.
- ۸- بیهقی، تاریخ بیهقی به تصحیح دکتر علی اکبر فیاض با مقدمه دکتر محمد جعفر یاحقی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ سوم، ۱۳۸۸.
- ۹- بهرامی نیا، امید، "خشونت و شکنجه در عصر سلجوقی مجله فرهنگ زیارت"، شماره ۱۵-۱۶، دوره ۹، شماره ۱- شماره پیاپی ۱۷، فروردین ماه سال ۱۳۹۲.
- ۱۰- پوهاند، نصرالله، ستانکزی: زندان ها و مجازات در دوران دولت غزنوی، تهران، نی، ۱۳۹۰.
- ۱۱- ثواقب، جهانبخش، «کارکرد سیاسی امنیتی دیوان برید در خلافت اسلامی»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی سال هشتم، شماره ۳۶: بهار، ۱۳۹۶.
- ۱۲- حموی، یاقوت معجم البلدان، رجمان علینقی منزوی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۰.
- ۱۳- حاتمی امیرحسین، "تحول کارکرد دیوان اشراف (نظام بازرسی و جاسوسی) در دوره غزنوی و سلجوقی"، نشریه مطالعات تاریخ انتظامی، پیاپی ۱۳، ۱۳۹۶.
- ۱۴- خزائی، یعقوب فرایند ساختیابی زندان، انتشارات، آگه، ۱۴۰۱.
- ۱۵- خطیب بغدادی، ابوجعفر، تاریخ بغداد، دار الکتب العربی، بیروت، ۱۳۷۸.

- ۱۶- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ترجمه جهانگیر ولدبیگی، توسط انتشارات آراسته، ۱۳۹۶.
- ۱۷- زرین کوب، عبدالحسین. دو قرن سکوت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- ۱۸- ساکت، محمد حسین، "نگرشی بروند تاریخی و حقوقی زندان در اسلام، پیش از تدوین و تدوین"، مجله ی حقوقی دادگستری، شماره ۳۸: ۱۳۶۱.
- ۱۹- شمس، علی، نظام زندانبانی ایران، تهران، راه تربیت، ۱۳۸۷.
- ۲۰- شیخ کلینی، تلخیص از اصول کافی، ج ۱، دفتر نشر فرهنگ و معارف اسلامی مسجد هدایت، ۱۳۸۰.
- ۲۱- شاردن، ژان، سفرنامه شاردن، ترجمه: محمد عباسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۴.
- ۲۲- سمائی دستجردی، معصومه و وحید عابدینیپور جوشقانی، "آیین محاکمه و مجازات در دوره تیموریان"، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)، سال بیست و دوم، دوره جدید، شماره ۱۴، پیاپی ۱۰۱، تابستان ۱۳۹۱.
- ۲۳- شمیسا، سیروس، زندانی نای: گزیده اشعار مسعود سعد سلمان، علم، ۱۳۸۸.
- ۲۴- طبری، محمد بن جریر. تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ۱۳۵۲.
- ۲۵- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل و الملوك، دار المعارف، ۱۳۷۵.
- ۲۶- طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۳۸۰.
- ۲۷- علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، قم، منشورات شریف الرضی، ۱۳۸۰.
- ۲۸- عمادی، احمد و علی دیندارلو، عمای، محمد مهدی، "بررسی حقوق زندانیان در فقه امامیه و مذاهب چهارگانه، سومین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت"، حسابداری و حقوق، ۱۳۹۹.
- ۲۹- غفوری، وهبی، بررسی تحولات نهاد زندان در عصر دوم و سوم عباسی، دانشگاه رازی، ۱۴۰۰.
- ۳۰- فلاحی فرد، مهرداد و بهرامیان، مسعود، "بررسی سیر تحولات منصب قاضی از عصر جاهلیت تا سال چهارم"، خردنامه، شماره ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
- ۳۱- قرطبی، محمد بن احمد، احکام جامع قرآن، قم، شیخ ائمه التفسیر، ۱۳۹۳.
- ۳۲- قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸.
- ۳۳- لسترنج، گای، کتاب جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، بینالنهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور، ترجمه: محمود عرفان، ناشر فارسی: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۳۷.
- ۳۴- کوثری، عباس، فرهنگنامه تحلیلی وجوه و نظائر در قرآن (جلد اول)، قم:

- پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۹۴.
- ۳۵- کریمی، حسین، فرهنگ دادرسی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸.
- ۳۶- کتانی، عبدالحی، نظام اداری مسلمانان صدر اسلام، ترجمه قراگزلو، تهران، نی، ۱۳۷۸.
- ۳۷- کریمی، مهرانگیر، تاریخچه و طبقه بندی زندان در ایران و اسلام، دوره ۱، شماره ۳، مهر ۱۴۰۰.
- ۳۸- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود، تاریخ گردیزی، به کوشش به تصحیح و مقابله عبدالحی حبیبی.، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۴.
- ۳۹- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۲.
- ۴۰- مسعودی، ابراهیم بن محمد، التینه الاشراف، ابوالقاسم پاینده، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- ۴۱- معصومی، محسن، "بررسی رفتار با زندانیان مخالف حکومت در دوره عباسیان"، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، شماره ۷۱: ۱۳۸۷.
- ۴۲- معصومی، محسن مدخل زندان، دانشنامه جهان اسلام، بی تا.
- ۴۳- معینی نیا، مریم، سیره اداری امام علی (ع) در دوران خلافت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.
- ۴۴- محسنی، رضا علی، "آسیب شناسی مجازات زندان و حبس"، مجله دادرسی، شماره ۶۸: ۱۳۷۸.
- ۴۵- منتظری، غلامرضا، "دیوان حسبه و شروط احراز آن در عصر عباسیان"، تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۱۷، ۱۳۷۸.
- ۴۶- میرجعفری، حسین تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگ در دوره تیموریان و ترکمانان، ۳ اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان ۱۳۷۹.
- ۴۷- ولوی و نجفیان رضوی، حسنیان زندان هاشمیه (بازکاوی علل، شمار واقعی زندانیان و کشته شدگان)، فصلنامه پژوهش های تاریخی شماره ۲، ۱۳۸۹.
- ۴۸- وائلی، احمد، احکام زندان در اسلام، ترجمه محمد حسین بکائی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.
- ۴۹- مدرسی، یحیی، فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار، قشون و نظمیه، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۸۰.
- ۵۰- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۵۸.
- ۵۱- این نامه سازمان زندانهای کشور ایران
- ۵۲- ابویوسف قاضی یعقوب بن ابراهیم (۱۱۳-۱۸۲ق)

خدا یا چنان باش

به راهت روم
توگویی مرشادباش